

આધુનિક ભારતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે થયેલ પ્રગતિ (1854-1949)

Parmar Nidhi Valambhai

Ph.D Scholar

SHREE GOVIND GURU UNIVERSITY

પ્રસ્તાવના :

અંગ્રેજોને મોગલ બાદશાહ શાહઆલમ પાસેથી બંગાળ, બિહાર અને ઓરીસ્સાની દિવાની સતા ઇ. સ. 1765માં મળી હતી. આની સાથે ભારતમાં બ્રિટિશયુગની શુરુઆત થઈ હતી. પ્રાચીન ભારતની શિક્ષણ વ્યવસ્થા બહુ પેહલા જ અસ્ત પામી હતી ત્યાર પછીના સમયગાળામાં શિક્ષણને કોઈ ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું ન હતું. મોગલયુગમાં અકબરના સમયગાળામાં ફારસી, ઉર્દૂ અને હિન્દી સાહિત્ય શિક્ષણને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. મોગલયુગના છેલ્લા સમ્રાટ ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી મરાઠાઓ પાસે સતા આવી હતી. મરાઠાઓ મોટાભાગે યુદ્ધમાં વ્યસ્ત હોવાના કારણે શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રગતિ થઈ ન હતી. બ્રિટિશોના આગમનથી ભારતમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રે પ્રગતિ થઈ હતી. આ સમય દરમિયાન હિન્દુ ધર્મસ્થળોમાં શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી, મસ્જિદમાં મદરેસાઓ ચાલવામાં આવતી હતી. આ શિક્ષણ સંસ્થાઓ એ શિક્ષણનો પેહલો પાયો નાખ્યો હતો જેના લીધે લોકોમાં જાગૃતિ આવી હતી. આ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં જે ખામી હતી મર્યાદિત, અનિયમિત હતું. પ્રાથમિક કક્ષાનું શિક્ષણ આપવાનું કામ આ ધાર્મિક સંસ્થાઓએ કર્યું હતું. ભારતમાં 1854 થી 1949 સુધીનો સમયગાળો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર વિકાસ દ્વારા થયેલ છે જે દેશના સંસ્થાનવાદી શાસનથી સ્વતંત્રતા તરફના સંક્રમણને બતાવે છે. આ યુગમાં આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીની સ્થાપના રાષ્ટ્રવાદી શિક્ષણ ચળવળોનો ઉદય અને સમાજના વિવિધ વર્ગો માટે શૈક્ષણિક તકોનું વિસ્તરણ જોવા મળ્યું. આ સમયગાળા દરમિયાન મુખ્ય લક્ષ્યો અને પ્રગતિની માહિતી નીચે મુજબ છે. અહીં ભારતની શિક્ષણ પ્રણાલીનો ઊંડાણપૂર્વકનો પરિચય છે જે તેના ઐતિહાસિક સંદર્ભ બંધારણ પડકારો અને તાજેતરના વિકાસને આવરી લે છે.

ઐતિહાસિક સંદર્ભ :

1^મ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સમયગાળો

ભારતમાં શિક્ષણનો લાંબો ઇતિહાસ છે. પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણ મુખ્યત્વે ધાર્મિક અને દાર્શનિક હતું જે ગુરુકુળો અને આશ્રમોની આસપાસ કેન્દ્રિત હતું જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ ગુરુના માર્ગદર્શન હેઠળ રહેતા અને અભ્યાસ કરતા હતા. એ સમયના નોંધપાત્ર પ્રાચીન સંસ્થાઓમાં નાલંદા અને તક્ષશિલાનો સમાવેશ થાય છે જેણે સમગ્ર એશિયામાંથી વિદ્યાર્થીઓને આકર્ષ્યા હતા અને તે શિક્ષણના પ્રખ્યાત કેન્દ્રો હતા.

2^મ બ્રિટિશ સમયગાળો

બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદી શાસનના આગમનથી નોંધપાત્ર ફેરફારો થયા. અંગ્રેજોએ પશ્ચિમી-શૈલીની શિક્ષણ પ્રણાલી રજૂ કરી મુખ્યત્વે કારકુનો અને અધિકારીઓનો વર્ગ બનાવવા માટે જે વહીવટમાં મદદ કરી શકે. આ સમયગાળા દરમિયાનના મુખ્ય લક્ષ્યોમાં શામેલ છે:

- વુડ્ઝો ખરીતો (1854): શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અંગ્રેજી પર ભાર મૂકતા શાળાઓ અને કોલેજોના નેટવર્કની સ્થાપનાની ભલામણ કરી.
- હન્ટર કમિશન (1882-83): પ્રાથમિક શિક્ષણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સુધારાની ભલામણ કરી.
- સેડવર કમિશન (1917-19): યુનિવર્સિટી શિક્ષણને સંબોધિત કર્યું અને ભારતમાં આધુનિક ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પાયો નાખ્યો.

3^મ સ્વતંત્રતા પછીનો સમયગાળો

1^મ બંધારણીય જોગવાઈઓ

આઝાદી પછી શિક્ષણ રાષ્ટ્ર નિર્માણનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. 1950માં અપનાવવામાં આવેલ ભારતના બંધારણમાં શિક્ષણ માટેની કેટલીક જોગવાઈઓ શામેલ છે:

- 1^૧ **અનુચ્છેદ 45:** રાજ્યને નિર્દેશ આપ્યો કે તેઓ 14 વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરે.
- 2^૧ **કલમ 29 અને 30:** લઘુમતીઓને સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારોની ખાતરી.
- 3^૧ **કલમ 21** 1૯૮૬ માં સુધારો અધિનિયમ ૨૦૦૨ દ્વારા ઉમેરવામાં આવ્યો જે ૬ થી ૧૪ વર્ષની વયના બાળકો માટે શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર બનાવે છે.

2^૧ મુખ્ય નીતિઓ અને કમિશન

- 1^૧ **કોઠારી કમિશન (1964-66):** સમાન શૈક્ષણિક ધોરણો અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણના વિકાસની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકતા શિક્ષણની વ્યાપક રાષ્ટ્રીય પ્રણાલીની ભલામણ કરી.
- 2^૧ **રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ (છંજવદંસ ચ્વસપબલ વદ મ્કનબંજવદ ;છચ્દ્ધ 1986 1986:** શિક્ષણની સાર્વત્રિક પહોંચને નિરક્ષરતા નાબૂદી અને ઉચ્ચ શિક્ષણને મજબૂત કરવા પર ભાર મૂક્યો.
- 3^૧ **પ્રોગ્રામ ઓફ એક્શન (ક્તવહતંત્તમ વાં |બજવદ ચ્દ્ધ 1992: છચ્ 1986ને અપડેટ કર્યું વિકેન્દ્રીકરણ અને શૈક્ષણિક આયોજનમાં સમુદાયની સંડોવણી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું.**

આધુનિક ભારતના શિક્ષણ ક્ષેત્રે 1854 થી 1949 દરમિયાન નોંધપાત્ર પ્રગતિ જોવા મળી જેમાં રૂપાંતરાત્મક નીતિઓ અને મુખ્ય સુધારાઓ અને સંસ્થાઓની સ્થાપના દ્વારા આધુનિક ભારતીય શિક્ષણની પાયાની મજબૂતી કરી હતી. આ સમયગાળાના વિકાસના તબક્કાઓની વિગતવાર નીચે છે.

1^૧ વૂડના દિશા-નિર્દેશો (1854)

1854 ના વૂડના દિશા-નિર્દેશો ને "ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણના મેટ્રા કાર્ટા" તરીકે ગણવામાં આવે છે. સર ચાર્લ્સ વૂડના નામે આ એક વ્યાપક નીતિ દસ્તાવેજ હતું જે ભારતમાં શિક્ષણ માટે સિસ્ટમેટિક અભિગમ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ હતો. મુખ્ય ભલામણોનો સમાવેશ થાય છે:

- દરેક પ્રાંતમાં જાહેર શિક્ષણ વિભાગની સ્થાપના.
- બોમ્બે, કલકત્તા અને મદ્રાસમાં વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના અને યુનિવર્સિટીના મોડેલ પર.
- માતૃભાષામાં પ્રાથમિક શાળાઓ અને અંગ્લો-માતૃભાષામાં હાઇ સ્કૂલ અને સંલગ્ન કોલેજ સિસ્ટમના વિકાસ.
- મહિલાઓના શિક્ષણના પ્રમોશન અને શિક્ષકોના તાલીમ.
- શૈક્ષણિક ગ્રાન્ટ્સ માટે ખાનગી કારોબારને પ્રોત્સાહન.

2^૧ હન્ટર કમિશન (1882-83)

વાઇસરોય લોર્ડ રિપન દ્વારા નિયુક્ત હન્ટર કમિશનને વૂડના દિશા-નિર્દેશોના અમલની સમીક્ષા કરવા અને વધુ ભલામણો કરવા માટે હતું. આ પંચનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતીય શિક્ષણની સ્થિતિનું તપાસવાનું અને સુધારા માટે ભલામણો કરવાનું હતું. આ પંચને 1854ના વૂડના ખરીતાના અમલ બાદ થયેલી પ્રગતિનું સમીક્ષા કરવાની અને પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણની સમસ્યાઓના સમાધાન માટે સૂચનો કરવા માટે કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું.

1^૧ પ્રાથમિક શિક્ષણ

- પ્રાથમિક શિક્ષણના મહત્વ પર ભાર મુક્યો અને તેના વિસ્તારની ભલામણ કરી.
- પ્રાથમિક શિક્ષણને વધુ વાસ્તવિક અને સ્થાનિક પર્યાવરણ સાથે સંકળાયેલી બનાવવા માટે સૂચન કર્યું.
- પ્રાથમિક શિક્ષણની જવાબદારી સ્થાનિક સત્તાઓ અને નગરપાલિકાઓને સોંપવાની ભલામણ કરી.

2^૧ માધ્યમિક શિક્ષણ

- સાહિત્યિક અને વૈજ્ઞાનિક વિષયોનો સંતુલિત અભ્યાસક્રમ ધરાવતી હાઇસ્કૂલની સ્થાપના માટે સૂચન કર્યું.
- તેઓ જેઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ આગળ વધતા નથી તેમના માટે વ્યવસાયિક તાલીમની ભલામણ કરી.

3^૧ ઉચ્ચ શિક્ષણ

- કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓના સુધારણા માટે ભલામણ કરી.
- પશ્ચિમી જ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક આગળવટ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણના મહત્વ પર ભાર મુક્યો.

4^૧ મહિલા શિક્ષણ

- મહિલા શિક્ષણના મહત્વ પર પ્રકાશ પાડ્યો અને તે માટે પ્રોત્સાહન આપવાના ઉપાયો માટે ભલામણ કરી.
- મહિલા સાક્ષરતા માટે છોકરીઓના શાળાઓમાં મહિલા શિક્ષિકાઓની નિમણૂક કરવાની ભલામણ કરી.

5મ સ્થાનિક ભાષાઓનો ઉપયોગ

- પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રાદેશિક ભાષાઓના ઉપયોગની ભલામણ કરી જેથી શિક્ષણ વધુ સુલભ અને અસરકારક બને.

હન્ટર કમિશનની ભલામણોથી ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલીમાં મહત્વપૂર્ણ ફેરફાર થયા. શિક્ષણના વિસ્તરણ અને સુધારણાના મૂળભૂત પાયા બાંધી. પ્રાથમિક શિક્ષણ પર ભાર અને પ્રાદેશિક ભાષાઓના ઉપયોગે જનતા માટે શિક્ષણ વધુ સુલભ બનાવ્યું. મહિલા શિક્ષણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાથી શિક્ષણમાં લિંગ સમાનતાની દિશામાં પ્રગતિશીલ પગલું ભરાયું.

કમિશનના કાર્યએ ભારતની અનુસૂચિત શૈક્ષણિક નીતિઓને અસર કરી વધુ માળખાગત અને વ્યાપક શિક્ષણપ્રણાલીના વિકાસમાં યોગદાન આપ્યું. જો કે બધી ભલામણો તરત જ અમલમાં મુકાઈ ન હતી. હન્ટર કમિશન ભારતીય શિક્ષણ સુધારણાના ઇતિહાસમાં એક મહત્વપૂર્ણ માઇલસ્ટોન છે.

3મ રાષ્ટ્રીયતાવાદી શિક્ષણનો વિકાસ (19મી સદી - શરૂઆત 20મી સદી)

આ સમયગાળા દરમિયાન બ્રિટિશ કૌલિનિયલ શિક્ષણ સિસ્ટમ સામે રાષ્ટ્રીયતાવાદી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં વૃદ્ધિ જોવા મળી:

- બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી (ભૂંદ 1916 માં પંડિત માદનમોહન મલવિય દ્વારા સ્થાપના અને અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી (ભૂંદ 1875 માં સર સૈયદ અહમદ ખાને સ્થાપના.
- રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની વિશ્વ-ભારતી યુનિવર્સિટી (1921 ઢ જે પશ્ચિમી અને પૂર્વી શૈક્ષણિક ફિલસૂફીની આધારિત હતી.

4મ હાર્ટોગ કમિટી (1929)

હાર્ટોગ કમિટીનો આધાર શિક્ષણના માત્રાત્મક વિસ્તરણના મૂલ્યાંકન પર હતો. તેની ભલામણો વધુ સંયમિત હતી. ગુણવત્તાને માત્રાથી વધુ મહત્વ આપતી:

- પ્રાથમિક શિક્ષણમાં ડ્રોપઆઉટ દર ઘટાડો.
- માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ ધોરણોની સુધારણા
- ટેકનિકલ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણના વિસ્તરણ

5મ વર્ધા યોજના (1937)

મહાત્મા ગાંધી દ્વારા પ્રસ્તાવિત વર્ધા યોજના મૂળભૂત શિક્ષણ યજ્ઞ (નઈ તાલીમ)નો એક ભાગ હતી.

- માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવું
- વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબન બનાવવા માટે હસ્તકલા કેન્દ્રિત શિક્ષણ**.
- ઉત્પાદક હસ્તકલા કાર્ય દ્વારા અભ્યાસ પર ભાર.

6મ સ્વતંત્રતા પછીનો સમયગાળો (1947-1949)

સ્વતંત્રતા પછીનવો શૈક્ષણિક માળખું રચવામાં હતું:

- વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ કમિશન (1948-49) ની સ્થાપના ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન હેઠળ જેણે સ્વતંત્ર ભારતની વિશ્વવિદ્યાલયોની શિક્ષણ નીતિઓ માટે પાયો ઘડ્યો.
- સર્વભૂમિ પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ભલામણો.
- વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ શિક્ષણ પર ભાર.
- ભારતીય સંસ્થાઓની ટેકનોલોજીની સ્થાપના (ખેડેદર જેનો આરંભ ખડગપુર સાથે 1951 માં થયો (જ્યારે જમીનમાર્ગ તૈયાર થયેલ).

મુખ્ય પડકારો અને સિદ્ધિઓ

સિદ્ધિઓ

- મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ અને સંસ્થાઓની સ્થાપના જેઓ શ્રેષ્ઠતાના કેન્દ્ર બની.
- પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના મલ્ટિ-ટાયર શૈક્ષણિક સિસ્ટમનો વિકાસ.
- મહિલાઓ અને પ્રાંતિય સમુદાયો સહિતના વિવિધ વર્ગોના લોકો માટે શિક્ષણમાં પ્રવેશ વધારવો.

પડકારો:

- શૈક્ષણિક પ્રવેશમાં શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારો વચ્ચે તફાવત.
- પરંપરાગત અને રૂઢીવાદી વર્ગોમાંથી શૈક્ષણિક સુધારાઓનો વિરોધ.
- આર્થિક મર્યાદાઓ અને પ્રણાલીની મર્યાદાઓ.

તારણ:

1854 થી 1949નો સમયગાળો આધુનિક ભારતના શૈક્ષણિક ઘડતર માટે અત્યંત મહત્વનો હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન અમલમાં આવેલી સુધારાઓ અને નીતિઓ વધુ સમાવેશક અને વ્યાપક શિક્ષણ સિસ્ટમ માટે પાયો ઘડ્યા જે સ્વતંત્રતા પછીના સમયમાં સતત વિકસતી રહે છે. પરંપરાગત ભારતીય શૈક્ષણિક મૂલ્યો અને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ જ્ઞાનના સંતુલનના પ્રતિબદ્ધતા આ રૂપાંતરકારી સમયગાળાનો હોલમાર્ક છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- 1^મ ઇન્ટર કમિશન રિપોર્ટ 1882.wikipedia.com
- 2^મ આચાર્ય જાવડેકર,અનુવાદક-દેશપાંડે પાંડુરંગ ગણેશ,આધુનિક ભારત,અમદાવાદ-૧૯૪૬
- 3^મ સીતારમ્યા. પી. બી. અનુવાદક-ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો ઇતિહાસ ભાગ-૧, ૧૮૮૫-૧૯૩૫
- 4^મ ડૉ. રમણલાલ કે. ધરેયા,આધુનિક ભારતનો ઇતિહાસ અને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામો ખંડ-૨,ગુજરાત યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણબોર્ડ,અમદાવાદ,૧૯૨૦-૧૯૪૭
- 5^મ જવાહરલાલ નેહરુ,જીમ ક્ષેત્રવચનવલ વૈદિકકર્મ છમૂ કમસીપ

